

állított gyűjteményeknek – is, hogy lehetőséget kínál az önkényes kontextualizálásra. A szerző bevezető tanulmányai, valamint a felhasznált irodalom alapos és pontos, a későbbiekben alapját képezheti egy szintézisnek, amelyben a kiadott források – újjakkal kiegészítve – részét képezik egy mélyebb értelmezésnek.

Sárhegyi Tamás Felicián

Baráth Magdolna
A SZOVJET TÉNYEZŐ
 Szovjet tanácsadók Magyarországon
 Gondolat, Bp. 2017. 254 oldal

Hogyan is történt a 20. század egyik meghatározó jelenségének, a kommunista ideológiának Moszkvából kiinduló tudatos terjesztése, majd ezzel összefonódva a szovjet hatalmi befolyás közvetlen kiépítésére tett sikeres vagy éppen sikertelen kísérletek megszervezése Ázsiától Nyugat-Európáig? Mindkét kérdés hosszú ideje témája a történettudománynak. Az elsöre alapjában véve a Kommunista Internacionálé történetének elemzése ad választ, a másodikra viszont a szovjet állam által – kis híján megalakulásának kezdete óta – útnak indított úgynevezett tanácsadók tevékenységének nyomon követése. Természetesen a körülmények és a feltételek között alapos különbségek láthatók, ha Mongóliát, Kínát, a polgárháborús Spanyolországot, vagy éppen a második világháború után birtokba vett Kelet-Közép-Európa országait nézzük. Thomas Hammond amerikai professzor a hetvenes években megjelent könyvében ugyan megkísérelte a szovjetek által Mongóliában követett taktika jellemzőit teljes körűen Európára is kiterjeszteni, ám az alapok különbözősége miatt ez cáfolható tézisnek bizonyult. Ahhoz azonban fontos támpontot adott, hogy felsorolta mindazon fázisokat, amelyekben egymásra épülve kísérlet történetelt egy ország teljes vagy részleges szovjetizálására, azaz a politikai rendszer, a társadalom, a gazdaság és a kultúra átalakítására.

Baráth Magdolna, aki évek óta kitartóan kutatja a magyar–szovjet kapcsolatokat, s bennük a Magyarországon érvényesülő szovjetizálási folyamat részleteit, most a nemzetközi kutatási eredmények számos módszertani elemét és ténybeli megállapítását felhasználva vette nagytó alá az 1945–1956 közötti (bizonyos területeken 1989-ig tartó) kelet-közép-európai és hazai változások egyik lényeges külső szálát, a szovjet tanácsadók szerepét. A feladat, melyre vállalkozott nem volt könnyű, miután ebben a témakörben átfogó (az állambiztonságra, a hadseregre, a gazdaságra, kultúrára kiterjedő) regionális összehasonlítás (eltekintve egy alapvető orosz publikációtól) nem készült, hazai viszonylatban pedig – nem kis részben a komplikált és hiányos forrásadottságok miatt – a korszakot feldolgozó monográfiák csupán utaltak a témára.

A munka, kibővítve az alcímbe foglaltakat, valójában tanácsadók és szakértők tevékenységét vizsgálja, miután – ha nem is mindig elkülöníthetően – küldetésüket tekintve a Szovjetunióból érkező megbízottak eltérő kompetenciával rendelkeztek. A tanácsadók jelentős közvetlen befolyásolási lehetőségekkel bírtak, mi több, alkalmanként be is avatkozhattak az államigazgatásban történő döntések előkészítésébe, a végrehajtó szervek (például a politikai rendőrség) által végrehajtott cselekményekbe, míg a szakértők közreműködése a gazdaság és a kultúra (ezeken keresztül a társadalom) szerteágazó átalakításának szakmai

megalapozásában érezte a hatását. Noha a két csoport tagjai egyazon célt szolgálták, tevékenységük nem azonos súllyal jelentkezett.

A szerző a szovjet tanácsadói rendszer 1945 előtti történeti előzményeinek bemutatása után az orosz, cseh, román, lengyel, bolgár, német (és természetesen angolszász) szakirodalom alapján röviden összefoglalja a háború befejezését követően a kelet-közép-európai országokban kitapintható szovjet befolyásolási törekvések jellemzőit és azok változásait az 1948-ig tartó időszakban. Mindenekelőtt megerősíti azt az eddig kevésbé méltatott tényt, hogy a háború után hosszú időn át a szovjet hadsereg különleges kémelhárító egységei – karöltve a belügyi állambiztonsági alakulatokkal – valamennyi megszállt országban folyamatos tisztogatást hajtottak végre nemcsak a katonai ellenállás esetleges maradványainak a felszámolására, hanem az idő előrehaladtával a demokratikus átalakulás vélt ellenségeinek a kiiktatására is. Részletesen ír a katonai igazgatás kiépítéséről a németországi szovjet zónában, az ettől alig különböző különleges lengyel helyzetről (ahol polgárháborús viszonyok közepette folyt a nemzeti erők felszámolása), utal a szovjetek számára trójai falóként szolgált szövetséges ellenőrző bizottságok szerepére Bulgáriában és Romániában, és velük párhuzamosan a kommunista pártok kérésére kiküldött állambiztonsági instruktorok megjelenésére. Ezekben az esetekben bízást beszélhetünk közvetlen szovjet beavatkozásról, míg a szerveződő hadseregeknél (Jugoszláviában, Lengyelországban, de még Csehszlovákiában is), a korábbi évtizedekben Kínában és Spanyolországban kialakult gyakorlatnak megfelelően, a „klasszikus” tanácsadók kiküldéséről.

A katonai és állambiztonsági tapasztalatok és beavatkozások alapul szolgáltak az érintett országokban 1947–1949 folyamán bekövetkezett kommunista hatalomátvétel hátterének megteremtéséhez. Befolyásukat – sőt aktív közreműködésüket – legerőteljesebben a helyi államvédelmi szervek megszervezésében, majd pedig a kommunista pártokon belül megkezdődött leszámolások megtervezésében és kivitelezésében lehetett tetten érni. Csupán a már régóta ismert ügyeket említve: a bolgár Kosztov, a román Patrascanu, Anna Pauker, Vasile Luca, Teohari Georgescu, a csehszlovák Otto Sling, majd Rudolf Slansky (és természetesen Rajk László) ellen indított koncepciós perekben, valamint az ezekhez csatlakozó úgynevezett mellékperekben ők tartották kézben a vizsgálatokat. A negyvenes-ötvenes évek fordulójától jelenlétük valamennyi szatellit országban állandósult, és befolyása alá vonta a teljes belügyi-államvédelmi területet. Nyilván nem volt véletlen az sem, hogy a Szovjetunió Állambiztonsági Minisztériumában magasrangú tisztekből álló csoportot hoztak létre a térség állambiztonsági szerveinek felügyeletére.

Ezzel párhuzamosan „a fordulat évét” követően megkezdődött a tanácsadók beáramlása minden területre, kiemelten a hadseregekbe, a gyors ütemben fejlesztett hadiiparba és a gazdaságirányításba, különösen kiemelt figyelemmel a tervezés, ellenőrzés és pénzügyigazgatás területére. A rendszer, ha kisebb eltérésekkel is, valamennyi országban azonos alapokon működött (beleértve az NDK-t is, ahol azonban az ország sajátosságai miatt csak 1954 után épült ki): formálisan a helyi párt- és állami vezetők maguk kérték a tanácsadók kiküldését, biztosították elhelyezésüket, munkafeltételeiket, miközben a tanácsadóknak a Szovjetunióban kiesett munkájáért minden esetben térítést fizettek. A szerző fontos konklúziója, hogy a szovjetizálás külső támogatása, az átalakulás ellenőrzése 1948–1956 között a különböző történelmi előzményekből adódóan ugyan kisebb eltérésekkel, de ugyanazon területeken, ugyanolyan séma szerint folyt valamennyi csatlós országban. Így volt ez még akkor is, ha a „szövetségi” rendszer kiteljesedésével – különböző kétoldalú egyezmények, a KGST létrejötte, a Varsói Szerződés keretében kialakult katonai együttműködés – történtek is bizonyos változások. Érdemi fordulatra végül 1957–1958 folyamán került sor, amikor az erősödő feszültségek hatására (a lengyel pártvezetők már 1956 kora őszen kezdeményezték a tanácsadók visszahívását) a szovjet kormány felülvizsgálta a tanácsadói rendszer egészét, és döntött annak

léépítéséről, illetve a különösen érzékeny állambiztonsági területen annak 1990-ig fennmaradt átalakításáról. Ahogyan a szerző írja, a „közvetlen segítségnyújtást” felváltotta a „konzolidált ellenőrzés” rendszere, ami természetesen érvényes volt Magyarországra is, miként az a hazai viszonyok részletes kifejtéséből kitűnik.

A magyar viszonyok ábrázolása és elemzése döntően öt orosz központi levéltár, a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, az ELTE Levéltára, a Hadtörténelmi Levéltár és az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára irategyütteseinek alapján történt, amit a publikált forrásokból vett adatok és nyomtatásban megjelent kortársi visszaemlékezések egészítenek ki. (Ez utóbbiakat érdemes külön kiemelni.) A széleskörű levéltári alap kutatás jelentőségét mindennél jobban jelzi, hogy sem a Szovjetunióban, sem Magyarországon nem létezett olyan központi hivatal, amelynek feladata kizárólag a tanácsadók és szakértők ügyeinek intézése volt. Tevékenységüket így csak a különböző párt- és állami szervek, gazdasági vállalatok és oktatási intézmények irataiban majdhogynem véletlenszerűen fennmaradt szétszórt információkból lehet feltárni, ami a kutató számára korántsem egyszerű feladat. Az eredmény, a munka adatgazdagsága, önmagáért beszél.

A szerző a regionális tabló szerkezetével párhuzamos tagolásban veszi sorra a háború utáni években történeteket: a szovjet hadsereg és az állambiztonság operatív egységeinek éveken át tartó jelenlétét és aktív közreműködését különböző belpolitikai ügyekben, mint a Magyar Község tagjai elleni per előkészítése, Kovács Béla letartóztatása, a Katonapolitikai Osztály akciói, de utal a Szövetséges Ellenőrző Bizottság szovjet részlegének leple alatt folytatott kiterjedt információszerezésre is.

Mindez a tanácsadók tömeges behívásának előzményeit jelentette, amihez a Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetősége Titkárságának 1948. november 4-én hozott határozata adott hosszú távra szabad utat a hadsereg, az állambiztonság, a rendőrség, az államigazgatás, a gazdaság és az oktatás számára. A szerző részletesen ismerteti miként alakult a tanácsadók működése, milyen javaslatokat tettek, milyen szintű döntések előkészítésében vettek részt, a gazdaság mely területei élveztek elsőbbséget a munkájukban, milyen viszonyban voltak magyar partnereikkel, időnként milyen kitüntetésekkel ismerték el a munkájukat, hogyan irányította őket a szovjet nagykövetség, s milyen magatartási szabályokat írt elő számukra a szovjet állam? Az sem hagyható figyelmen kívül, hogy a tanácsadók miközben tolmácsaik, fordítók támogatásával igyekeztek átlátni a rájuk bízott feladatköröket, folyamatosan tájékoztatták otthoni feletteseiket a magyarországi hangulatról, a gazdasági és politikai helyzetről. Baráth Magdolna azonban hangsúlyozza azt is, hogy a tanácsadók tagjai voltak ugyan a minisztériumi kollégiumoknak, alkalmanként részt vettek szakmai párttestületek (például az államgazdasági bizottság) ülésein, több egyetemen neveztek ki szovjet professzorokat, ám közvetlen érdemi befolyásuk csak nehezen rekonstruálható. A legjelentősebb esetnek az tekinthető, hogy 1953-ban szovjet tanácsadók dolgozták ki az ügyészségi rendszer létrehozásának alapelveit. (Ricskov tanácsadót Rákosi, Gerő, Révai, Farkas ebéden látta vendégül, azaz eljutott a legfelső pártvezetésig.) Az országos szintek mellett kiküldetésük számos esetben teljes mélységében átfogta az egyes szakterületeket, aminek következményeként fokozatosan „tanácsadó-fóbia” alakult ki, minden hivatal, intézmény, vállalat tanácsadókat igényelt magának – vélhetően így érezték biztosítva magukat és intézményüket a bizalmatlanság légkörében.

A szerző figyelme a tanácsadók mellett kiterjedt a mérnökökből, technikusokból, szakmunkásokból álló igen népes szakértői csoportokra is, amelyek a kétoldalú tudományos-technikai együttműködési egyezmény és más megállapodások keretében 1950 után mind nagyobb számban érkeztek Magyarországra. Ők vettek részt a budapesti földalatti vasút, a Dunai (Sztálin) Vasmű tervezésében és építésében, különböző olajkitermelési, szénbányászati beruházások megvalósításában. Baráth kiemeli, hogy egyes iparágakban (például olaj- és szénbányászat, kohászat, gépgyártás) ugyan jelentősen hozzájárultak a szakmai színvonal

emeléséhez, míg más, nagy hagyományokkal bíró helyeken – így a textiliparban – nem érték el a magyar színvonalat. Hasonlóképpen vallottak kudarcot (és okoztak károkat) a mezőgazdaságban a gyapot meghonosítására tett kísérletekkel.

Külön alfejezet foglalkozik a tanácsadókról történő gondoskodással, hogy milyen feltételeket kívánt meg egyezményben rögzítetten – a rendszerint családjaikkal együtt érkező – kiküldöttei számára a szovjet állam, és mit biztosított részükre fizetésben, lakásban, olykor élelmezésben és más juttatásokban a magyar párt- és állami vezetés.

A szerző munkáját az 1956 után fokozatosan megváltozott viszonyokra való kitekintéssel zárja és megállapítja, hogy az állambiztonsági együttműködés maradt 1990-ig a meghatározó terület – a forradalmat követő megtorlásoktól eltekintve –, elsősorban az információcsere szintjén. A gazdaságban a szakértők jelenléte vált kizárólagossá, az oktatásban és kultúrában viszont a propaganda eszközei kaptak abszolút elsőbbséget. Mindebben meghatározó szerepet játszott a Szovjetunió és a csatlós államok közötti viszony átalakulása, és nem utolsósorban az a tény, hogy közben munkába állt Magyarországon (is) az a politikai, gazdasági és szellemi elit, melynek egy része már a Szovjetunióban kapott szakmai és politikai alapképzést vagy továbbképzést.

A kötetet a függelékben közölt egyezmény-szövegek, a tanácsadók névjegyzéke, levéltári forrásjegyzék és bibliográfia, valamint névmutató és rövidítésjegyzék teszi teljessé.

Gecsenyi Lajos

Csatári Bence

JAMPECEK A PAGODÁBAN

A Magyar Rádió könnyűzenei politikája a Kádár-rendszerben

Nemzeti Emlékezet Bizottságának Hivatala, Bp. 2016. 279 oldal

Csatári Bence évek óta kutatja és publikálja a Kádár-korszak könnyűzenéjének történetét. A *Jampecek a Pagodában. A Magyar Rádió könnyűzenei politikája a Kádár-rendszerben* című munkája valóban hiányt pótló. Joggal írta a szerző könyvének bevezetőjében: „Jelen könyv kifejezetten a Magyar Rádió könnyűzenei politikájának alakulását követi figyelemmel a Kádár-rendszer alatt. Mivel az intézmény működése, ezen belül pedig könnyűzenei műsorpolitikája nem értelmezhető a korabeli pártállami viszonyok ismerete nélkül, feltétlenül szükséges volt az akkor regnáló állampárt, a Magyar Szocialista Munkáspárt (MSZMP), illetve annak alább részletezendő szakszervei ráhatását megvizsgálni ezen a területen.”

A kötet öt főfejezetből áll. Ebből három közvetlenül foglalkozik a rádió életének egyes területeivel, a negyedik az állambiztonsági megfigyelésekből tallóz, az ötödik a rockzenei hőskort idézi fel.

A harmadik főfejezetben a szerző a *Magyar Rádió Zenei Híradója* című, a rádió belső kiadványaként 1968-ban indult lapjának néhány számát dolgozza fel. A negyedikben a Belügyminisztérium III/III. Csoportfőnökségének megfigyelési dossziéiból találhatóak jellemző esetek. Az ötödikben a korszak ismert együttesének meghatározó személyiségeivel készített interjúkból olvashatunk részleteket. A szerző által felhasznált források jelentős része levéltári dokumentum, amelyek a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárából, Budapest Főváros Levéltárából, a Politikatörténeti és Szakszervezeti Levéltárból, az